

**ХАТЫНСКАЯ ТРАГЕДЫЯ Ё НАРАТЫВАХ
ГІСТОРЫІ, НАВУКІ І ПАМЯЦІ**

80-я ўгодкі хатынскай трагедыі з’яўляюцца не толькі круглай датай у гісторыі, колькі чарговым этапам для новага асэнсавання асобай важнасці правядзення аб’ектыўнага навуковага даследавання гісторыі знішчэння адной з самых вядомых беларускай вёскі разам з яе 149 жыхарамі. У час мітынгу-рэквіема, праведзенага ў мемарыяльным комплексе Хатынь 22 сакавіка 2023 г., Кіраўнік дзяржавы з асобай сілай падкрэсліў, “Хатынь – гэта наш боль, наша памяць” [1, с. 2].

З новых даных Генеральнай пракуратуры Рэспублікі Беларусь, выяўленых у ходзе расследавання крымінальнай справы аб генацыдзе мірнага насельніцтва на тэрыторыі Беларускай ССР у гады Вялікай Айчыннай вайны і агучаных на мітынгу-рэквіеме вынікае, што размова павінна ісці ўвогуле аб 10 961 вёсцы, якія пацярпелі ў Беларусі ў час нацысцкай акупацыі [2, с. 3]. У новым музеі, адкрытым у мемарыяльным комплексе, з’явілася сімвалічная карта спаленых і не адроджаных пасля вайны 216 беларускіх вёсак, якія раздзялілі трагічны лёс Хатыні [3, с. 7].

Асобным радком у пераліку падзей, прысвечаных хатынскай трагедыі, неабходна назваць прэзентацыю, якая напярэдадні 80-х угодкаў з гэтай

гістарычнай даты адбылася ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Шырокай грамадскай быў прадстаўлены ўнікальны зборнік дакументаў і матэрыялаў “Хатынская трагедыя” [4], падрыхтаваны да друку беларускімі архівістамі і гісторыкамі пад кіраўніцтвам вядучага навуковага супрацоўніка аддзела публікацый В. Д. Селяменева. Важна адзначыць, што ў чарговы раз беларускі чытач атрымлівае магчымасць для больш паглыбленага знаёмства з гістарычнымі падзеямі 22 сакавіка 1943 г. [5; 6], а таксама гісторыяй мемарыялізацыі тых падзей у пасляваенны перыяд дзякуючы публікацыі 195 тэматычна падабраных і сістэматызаваных унікальных дакументаў і матэрыялаў, у тым ліку дакументаў партызанскай брыгады “Дзядзькі Васі” і партызанскага атрада “Мсцівец”, дакументаў злачынцаў (карнага батальёна Дзірлевангера) і 118-га паліцэйскага ахоўнага батальёна, дакументаў Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі, а таксама паказанняў сведак і злачынцаў; дакументаў розных устаноў па ўвекавечанні памяці аб загінуўшых у час хатынскай трагедыі [4].

Гэта азначае, што трагедыя мірных жыхароў вёскі Хатынь і памяць пра іх застаецца ў цэнтры ўвагі шырокай грамадскай, музейных і архіўных работнікаў, даследчыкаў. Аднак з навуковага пункту погляду выданне саміх зборнікаў дакументаў, на вялікі жаль, не вырашае галоўнай задачы – паказу чытачам вынікаў даследавання цэлага комплексу розных фактаў і аб’ектыўнага раскрыцця самых розных, у тым ліку малавядомых аспектаў гістарычнай трагедыі ў вёсцы Хатынь. Як сведчыць навуковая практыка, увядзенне ў шырокі ўжытак зборнікаў дакументаў з багатай крыніцазнаўчай базай толькі часткова набліжае да вырашэння галоўнай даследчыцкай задачы – правядзення аб’ектыўнага вывучэння гістарычных падзей на падставе гэтых і іншых дакументальных крыніц. У выніку атрымліваецца, што па цяперашні час у беларускай гістарычнай навуцы адсутнічае спецыяльнае навуковае праца ці дысертацыйнае даследаванне, якое б давала абгрунтаваныя адказы на шматлікія пытанні, у тым ліку даволі прынцыповыя. Напрыклад, аб назве 118-га паліцэйскага ахоўнага батальёна, які ў апошні час усё часцей называецца выключна як “118-ы ўкраінскі паліцэйскі батальён” [7], яго штатным раскладзе, нацыянальным складзе, баявым укамплектаванні, пераліку злачынных карных акцый і іх трагічных вынікаў і г.д. Па цяперашні час беларускія гісторыкі не зрабілі гэтага важнага кроку па дэталёвым вывучэнні самых розных аспектаў хатынскай гісторыі, высвятленні ўсіх фактаў гісторыі і людскай трагедыі, дзе апроч 75 спаленых дзяцей былі загублены столькі ж дарослых, у тым ліку – мужчыны і жанчыны, юнакі і дзяўчаты, пра якіх размова часцей за ўсё не вядзецца. Больш таго, у апошні час беларускай грамадскай прапануецца падыход, калі не праводзіцца спецыяльнае навуковае даследаванне па ўстанаўленні дакладнай лічбы панесеных людскіх ахвяр сярод мірнага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі, а ідзе пошук адказу на пытанне аб вызначэнні памераў фінансавай шкоды, нанесенай нашай краіне ў гады Вялікай Айчыннай вайны [8, с. 2].

Таму хацелася б нагадаць чытачу словы судзі Ваеннага трыбунала Беларускай ваеннай акругі В. В. Глазкова, які выносіў судовы вырак аднаму

з адыёзных забойцаў Хатыні – былому начальніку штаба 118-га паліцэйскага ахоўнага батальёна Васюру, які пачынаў вайну старшым лейтэнантам Чырвонай арміі. У ходзе вядзення судовага працэсу, па якім было падрыхтавана 14 тамоў судовых дакументаў і матэрыялаў, падпалкоўнік юстыцыі прыйшоў да важнай высновы: “у гэтай страшнай трагедыі не павінна быць белых плям” [9]. Аўтар гэтых радкоў цалкам падзяляе такую думку, больш таго, прытрымліваецца тэзы аб надзвычайнай важнасці аб’ектыўнага паказу не толькі самой хатынскай трагедыі на прыкладзе раскрыцця маштабаў злачынстваў, але і высвятлення яе галоўных прычын, устанаўлення ўсіх фактаў той гістарычнай падзеі, вынікам якой стала забойства няўзброеных жыхароў вёскі, у якой на момант правядзення карнай акцыі знаходзіліся дзве роты партызан атрада “Мсцівец” партызанскай брыгады “Дзядзькі Васі”.

У сувязі з мерапрыемствамі, якія ў гэтым годзе адбыліся на дзяржаўным узроўні ў вёсцы Хатынь, хацелася б знайсці адказы на важныя пытанні, напрыклад: чаму ў дачыненні да сусветна вядомай беларускай вёскі, якую ў савецкі час штогод наведвала звыш мільёна турыстаў, у айчынай гістарыяграфіі да гэтага часу не праведзена спецыяльнае навуковае даследаванне, прысвечанае комплекснаму вывучэнню хатынскай трагедыі; якую мэту праследуюць сёння прыхільнікі аднабаковага падыходу і такім чынам наўмыснай фальсіфікацыі падзей у Хатыні на момант яе поўнага знішчэння з мірнымі жыхарамі вёскі; чаму да гэтага часу адсутнічае доступ да ўсіх матэрыялаў судовай справы над злачынцамі Хатыні – не толькі над начальнікам штаба Васюрам і паліцыянтамі 118-га ахоўнага батальёна, але не зроблены захады па пошуку дакументаў у нямецкіх архівах аб трагедыі мірных жыхароў у вёсцы Хатынь 22 сакавіка 1943 г. і удзелу ў іх загубе нямецкіх карнікаў; чаму не толькі працягваецца, але і набірае моц савецкая гістарыяграфічная тэндэнцыя па замоўчванні асобных фактаў з гісторыі хатынскай трагедыі; чаму новая музейная канцэпцыя не абмяркоўвалася з музейнымі спецыялістамі і шырокай грамадскасцю; чаму, у рэшце рэшт, помнік сусветнага значэння выводзіцца з рэспубліканскай уласнасці і перадаецца ў падпарадкаванне Мінскай вобласці і г.д.

Выкарыстанне навуковага тэрміна “наратыў” для аўтара гэтых радкоў прадыхавана сутнасцю расповедаў, якія склаліся аб гісторыі хатынскай трагедыі без уліку навуковых крытэрыяў. Інакш кажучы, размова ідзе пра створаныя ў пасляваенны час апісанні гэтай гістарычнай падзеі, якая падаецца ў значнай ступені з элементамі суб’ектыўнасці, аднак не навуковай аб’ектыўнасці. Сутнасцю такога расказу (наратыву) з’яўляецца жаданне самога апавядальніка прымусіць слухача пачуць, зразумець і задумацца аб нечым ці некім дзякуючы аўтарскаму аздабленню толькі некаторых момантаў гістарычнага факта, або яго ўтойвання ці наўмыснага скажэння, або адыходу ад крытычных ацэнак мінулага. Інакш кажучы, наратыўны апавядзецца скрозь прызму выключна асабістых поглядаў, ацэнак і інтэрпрэтацый падзей мінулага, а не выкарыстання ўведзенай у апошні час значнай дакументальнай базы.

Зварот да яе на цяперашні час дазваляе знайсці адказы на шматлікія, але не ўсе, даследчыцкія пытанні. Як вынікае з уведзеных у апошні час дакументаў і матэрыялаў, беларускай грамадскасці на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў казалі толькі тое, што датычылася выключна нямецкага ўдзелу ў знішчэнні Хатыні і яе жыхароў, абыходзячы пры гэтым маўчаннем фактычна прычыны хатынскай трагедыі і прамую паслядоўнасць падзей, звязаных са злачынным знішчэннем вёскі з мірным насельніцтвам у сувязі з дзейнасцю партызан. Гэту думку пацвярджае дакумент № 3 [4, с. 16–17], пакінуты камандным саставам партызанскай брыгады «Дзядзькі Васі». На працягу пасляваеннага часу афіцыйная прапаганда канцэнтравала ўвагу грамадскасці на злачыннай дзейнасці нямецка-фашысцкіх карнікаў у вёсцы Хатынь, пакідаючы па-за рамкамі пошукаў гісторыкаў рэальныя прычыны разгортвання хатынскай трагедыі, не надаючы значэння паказу канкрэтнага складу выканаўцаў злачыннага загалу аб знішчэнні вёскі і яе мірных жыхароў, а таксама строга хаваючы ад людзей нацыянальную прыналежнасць непасрэдных злачынцаў. Зразумела, што ў савецкі час не маглі быць атрыманыя поўныя адказы на шматлікія пытанні, паколькі даследчыкі карысталіся толькі абмежаваным колам дакументаў, прапушчаных скрозь сіта ідэалагічнай цэнзуры.

Практычна не ўдалося ўзбагаціць навуковыя веды аб трагедыі ў в. Хатынь 22 сакавіка 1943 г. і ў другой палове 1980-х гадоў, калі ў Мінску праходзіў закрыты судовы працэс над былым начальнікам штаба 118-га карнага паліцэйскага батальёна Васюрам. Хаця ў час перабудовы і галоснасці беларуская грамадскасць рабіла пэўныя захады па дадатковым асвятленні асобных аспектаў сакавіцкай трагедыі ў Хатыні (гл.: *Рошчін В.* Неизвестная Хатынь // Рабочая трибуна. 1990. 10 ноября; *Глазков В.* Хатынь сожгли полицаи // Во славу Родины. 1990. 20 ноября; *Горячий пепел Хатыни* // Советская Белоруссия. 1991. 22 марта і інш.). Аднак тыя захады, галоўным чынам публіцыстычнага кшталту, не прывялі да галоўнага: не была сказана ўся праўда пра Хатынь. Пасля завяршэння судовага працэсу ў дамінуючую ідэю быў аформлены судовы вырак ў дачыненні толькі да аднаго начальніка штаба 118-га ахоўнага паліцэйскага батальёна, які аддаваў загады па ліквідацыі вёскі і забойстве яе мірных жыхароў, у той час як у Хатыні знаходзіліся нямецкія камандзіры, хто непасрэдна мог прымаць і прыняць злачыннае рашэнне аб знішчэнні вёскі Хатынь разам з яе мірнымі жыхарамі.

Вырашальны крок у гэтым напрамку быў зроблены толькі ўкладальнікамі новага дакументальнага выдання, дзякуючы якому ў беларускага чытача з'явіліся ў рэшце рэшт дакументы і матэрыялы для больш грунтоўнага асэнсавання доўгі час для многіх закрытай тэмы. Заўважым, што першае дакументальнае выданне пабачыла свет амаль 15 гадоў таму назад [5], у якім былі сабраны 150 дакументаў і матэрыялаў, аднак тады яны не сталі падмуркам для падрыхтоўкі спецыяльнага навуковага даследавання.

Зразумела, што факты, якія ўтрымліваюць згаданыя дакументальныя матэрыялы, патрабуюць узважанага аналізу, крытычнага падыходу і грунтоўнага даследавання рознымі спецыялістамі. Увядзенне ў навуковы ўжытак

новых архіўных матэрыялаў можа быць важным у тым выпадку, калі гісторыкі здолеюць улічыць самыя разныя аспекты трагічных падзей сакавіцкага дня і наблізіцца да рэальна існуючай сітуацыі, а затым на іх падставе стварыць аб’ектыўную карціну хатынскай трагедыі. На нашу думку, выданне зборніка закладвае трывалы падмурак для напісання праўдзівай гісторыі не толькі вёскі Хатынь, але і яе бліжэйшых ваколіц у панядзелак 22 сакавіка 1943 года. Цяпер будзе шмат залежаць ад даследчыкаў, у якой ступені праўдзівасці грамадства наблізіцца да доўгі час меўшых месца “белых плям” хатынскай трагедыі.

Такая выснова азначае ні што іншае, як ацэнку патэнцыяльнай магчымасці для пачатку падрыхтоўкі навуковых прац на аснове ўведзеных у шырокі ўжытак дакументальных крыніц, якія істотна пашыраюць і паглыбляюць нашы веды аб Хатыні. Аднак не ўсе ўведзеныя матэрыялы раўназначны: на падставе адных магчыма аднавіць гістарычныя падзеі, пры гэтым дакладна паказаць як прычыны, так і наступствы, тады як увядзенне асобных дакументаў спрыяе толькі іх апісанню. У першую чаргу гэта датычыцца выяўлення іх навуковай рэпрэзентатыўнасці, г. зн. крыніцзнаўчай базы для далейшай адбудовы самых розных сюжэтаў з гістарычных падзей у вёсцы Хатынь. Гэта праца звязана з назапашваннем і ўвядзеннем новых фактаў, а таксама асвятленнем раней не прыцягнутых да ўвагі тэм і пытанняў. На другім месцы знаходзяцца спробы адыходу ад сакральных палажэнняў замацаванага з савецкага часу беларускага наратыву, вынікам якога павінна стаць навуковая канцэпцыя гістарычных падзей, звязаных з хатынскай трагедыяй. Не менш важнай нам бачыцца і задача па крытычным падыходзе да новых ацэнак, якія ўсё часцей гучаць у апошні час, але пабудаваных на ідэалагічных догмах, а не навуковых высновах.

Кажучы пра чарговы складнік нашага падыходу, а менавіта “наратыву памяці”, неабходна адзначыць факт таго, што “новым месцам памяці і смутку” ў мемарыяльным комплексе “Хатынь” пасля яго адкрыцця названы музей, дзе ў шасці залах створана эмацыянальная прастора, якая павінна “рваць сэрца” [3, с. 6]. Выхаваўчы патэнцыял музейнай экспазіцыі пакуль поўнасьцю не вывучаны, тады як пэўнае ўражанне пасля яго наведвання застаецца, асабліва пасля знаёмства з новай лічбай “сясцёр Хатыні” на карце Беларусі, а таксама з лічбай людскіх страт у нашай краіне – кожнага трэцяга. Аднак гэта лічба не знаходзіць замацавання ў дакументах, прадстаўленых за тыдзень да 80-х угодкаў хатынскай трагедыі ў вышэйзгаданым зборніку [4]. Такая метамарфоза азначае, што для наведвальніка будуць існаваць дзве паралельныя музейныя прасторы: адна – гістарычны дакумент самой вёскі, як пра гэта казалі аўтары яе мемарыялізацыі ў савецкія часы, а другая – новая музейная прастора, штучна створаная, а таксама часам далёкія да гэтай важнай тэмы экспанаты. Як яны будуць працаваць у прасторы памяці, у якой ступені замацоўваць адны і тыя ж факты гісторыі Хатыні, а таксама агульныя маштабы трагедыі беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны? Гэтыя і іншыя пытанні пакуль застаюцца адкрытымі. Час дасць на іх дакладныя адказы.

Пэўны адказ на пытанне мемарыялізацыі трагедыі беларускага народа ў Хатыні даюць 195 дакументальных матэрыялаў, сабраных у новым зборніку. Паводле дакументаў першай часткі зборніка, жудасная гісторыя хатынскай трагедыі пачалася са зверстваў 118-га паліцэйскага батальёна, які размяшчаўся ў Плешчаніцах, у дачыненні да 26 мірных сялян-лесарубаў з суседняй вёскі Казыры: яны былі забітыя па падазрэнні ў сувязі з партызанамі на 57 км шашы Мінск – Плешчаніцы, дзе з раніцы 22 сакавіка 1943 г. згодна з загадам старасты вялі ачыстку 200-метровай прыдарожнай паласы. З дакументальных матэрыялаў вынікае, што расправа над мірнымі жыхарамі суседняй вёскі з’яўлялася пралогам трагічных падзей у вёсцы Хатынь Каменскага сельсавета Плешчаніцкага раёна.

Зборнік пачынаецца 11 дакументамі, абагульненымі пад рубрыкай “Дакументы партызан” (с. 15–22). З журнала баявых дзеянняў партызанскага атрада “Мститель” брыгады “Дяді Васи” (з верасня 1942 г. брыгада “Народные мстители” пад камандаваннем В. Т. Варанянскага) вынікае, што 20.03.1943 1-я і 3-я роты ў поўным складзе адпраўлены ў засаду на шашу Лагойск – Плешчаніцы, дзе знішчылі адну легкавую машыну, забілі двух жандармскіх афіцэраў, аднаго камандзіра ўкраінскага батальёна і тры ўкраінцы, восем украінцаў і паліцэйскіх паранілі. Пасля адыходу з месца засады роты размяшчаліся ў вёсцы Хатынь (с. 20). У пратаколе нарады каманднага складу партызанскай брыгады “Дяді Васи” ад 29 сакавіка 1943 г. зафіксавана: «Прысутнічалі: к-ры атрадаў “Катоўскі”, “Суворавы”, “Мститель”, сакратар Лагойскага РКП і штаб брыгады. Парадак дня: інфармацыя аб палітычным становішчы і перспектывах баявых дзеянняў брыгады. Маёр Варанянскі... Спыніць начоўку і прыпыненне партызан у вёсках, хаця б адзіночак, бо гэта цягне за сабой варварскія здзекі ворага над нашым насельніцтвам. Шмат прыкладаў, якія можна прывесці, нават у нас выпадак – спалена 184 чал. (так у дакуменце. – С. Н.) і вёска Хатынь» (с. 17).

У другой рубрыцы “Дакументы катаў” (с. 23–30) прадстаўлена 7 матэрыялаў, сярод якіх асобы інтарэс выклікае “Данясенне камандзіра 118-га паліцэйскага батальёна начальніку СС і паліцыі Барысаўскага ўезда аб нападзенні партызан на батальён ля в. Губа і знішчэнні в. Хатынь” (с. 27–30). На падставе звестак, атрыманых ад сваіх падначаленых камандзір батальёна, маёр Э. Кёрнер выкладае другі бок падзей, звязаных з ліквідацыяй Хатыні.

Паводле данясення, а палове на 10-ю гадзіну раніцы 22.03.1943 для аднаўлення пашкоджанай партызанамі сувязі паміж Плешчаніцамі і Лагойскам былі накіраваны два ўзводы 1-й роты 118-га паліцэйскага батальёна пад камандаваннем гауптмана Вельке. Прыкладна каля 900 м за в. Губа яны патрапілі пад моцны кулямётны і ружэйны агонь, адкрыты партызанамі атрада “Мститель”. У распачатай перастрэлцы былі забіты гауптман Вельке і тры ўкраінскія паліцаі, а таксама паранены два паліцаі. Паколькі ўласных сіл для працягу акцыі было недастаткова, згодна з загадам камандзіра першага ўзвода Мялішкі бой быў спынены, пры гэтым былі арыштаваны жыхары в. Казыры, якія займаліся высяканнем лесу недалёка ад месца засады.

У данясенні адзначаецца, што з мэтай праследавання праціўніка былі накіраваны больш буйныя сілы, у тым ліку з Лагойска прыбыла частка батальёна “Дзірлевангер”, а з Пleshчаниц падраздзяленні 118-га паліцэйскага батальёна за выключэннем другой роты. Арыштаваныя сяляне-лесарубы, пабачыўшы набліжэнне калоны з паліцаямі, вырашылі, што гэтыя сілы выкліканы для іх расстрэлу, пачалі разбягацца. Карнікі адкрылі стральбу, падчас якой былі забіты 23 (так у дакуменце. – С. Н.) жыхары в. Казыры, некаторыя атрымалі раненні, а двум удалося збегчы. Тыя, хто застаўся, былі дастаўлены ў Пleshчаницы, адкуль праз некаторы час былі адпушчаны ў сувязі з адсутнасцю доказаў аб сувязях з партызанамі. Пасля расправы пад жыхарамі в. Казыры паліцэйскія і эсэсаўцы накіраваліся ў Хатынь, куды прайшлі ў другой палове дня. Вёска была акружана і атакаваная з усіх бакоў. Паводле данясення, падчас захопу вёскі “праціўнік вёў упартае супраціўленне з усіх хат вёскі, так што нават давялося прыцягваць цяжкую зброю, як процітанкавыя гарматы і цяжкія мінамёты (с. 30). Партызаны вымушаны былі адысці пад ціскам пераўзыходзячых сіл праціўніка. З партызанскіх дакументаў вынікае: у ходзе бою загінулі 3 партызаны, 4 былі паранены (с. 18). Карнікі не сталі іх праследаваць, а распачалі расправу над ні ў чым не вінаватымі мірнымі жыхарамі Хатыні.

На наш погляд, аналізуючы дакументы рубрыкі, неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на «Загад начальніка ахоўнай паліцыі і СД Беларусі аб карнай аперацыі “Дзірлевангер”» (дакумент № 13, с. 24–25). Як вынікае з дакумента, з 3 сакавіка 1943 года да гэтага батальёна дадавалася каманда СД пад кіраўніцтвам “гауптштурмфюрара СС Вільке” (так у дакуменце. – С. Н.), у якую ўваходзілі 4 чалавекі з латышскай добраахвотнай роты (с. 25). Апрача таго, з іншых айчынных публікацый вядома, што існуе асабісты дзённік “Вільке”, у якім знайшлі храналагічнае адлюстраванне асобных сакавіцкіх падзеі, праведзеныя ў рамках выканання загаду аб карнай аперацыі на Лагойшчыне. У гэтай сувязі звернем увагу чытача ў першую чаргу на прозвішча, якое блізкае па гучанні да прозвішча Вельке (Woellke). Выкажам думку, што падабенства гэтых прозвішчаў не азначае таго факта, што камандзірам першай роты 118-га паліцэйскага батальёна і гауптштурмфюрарам СС у батальёне Дзірлевангера з’яўляўся адзін і той жа чалавек – алімпійскі чэмпіён 1936 г. у штурханні ядра капітан паліцыі Вельке. Для пераканання чытача ў абгрунтаванасці нашых сцвярджэнняў звернемся да дакумента, які па нейкіх прычынах не ўключаны ў гэтую рубрыку, хаця на цяперашні час захоўваецца ў фондах НАРБ, таму добра вядомы спецыялістам. Гаворка ідзе пра асабістую справу “гауптмана паліцыі” (!) Ганса Вельке (Hans Woellke). З “даведкі” камандзіра 118-га паліцэйскага батальёна Кёрнера вынікае, што капітан “не меў якой-небудзь прыналежнасці да СС”, як і не валодаў асабістым нумарам СС. Прычым у даведцы стаіць асобны пункт: “не ўваходзіць у склад вермахта і часцей СС”. Па-другое, беларускаму чытачу будзе надзвычай цікава даведацца, што 10 сакавіка 1944 г. быў выдадзены ўказ за подпісамі Гітлера і Гімлера, якім гауптману Вельке пасмяротна прысвойвалася

з уступленнем у сілу з 01.03.1943 званне “маёра паліцыі”. І па-трэцяе, алімпійскі чэмпіён і адначасова кат беларускага народа быў пахаваны, як ні дзіўна гэта гучыць, паводле неапублікаванага, аднак вядомага ўкладальнікам зборніка дакумента, на могілках у Мінску.

Наступныя 56 дакументаў першай часткі сабраныя пад рубрыкамі “Дакументы Надзвычайнай Дзяржаўнай Камісіі” (с. 30–33), “Паказанні сведак” (с. 34–54), “Паказанні катаў” (с. 55–126). Важна адзначыць, што вялікая колькасць матэрыялаў прадстаўлена з фондаў Цэнтральнага архіва КДБ Рэспублікі Беларусь. Дзякуючы ўвядзенню гэтых дакументаў у шырокі ўжытак упершыню створана магчымасць для крытычнага аналізу падзей, якія мелі месца ў дачыненні да сялян-лесарубаў в. Казыры і мірных жыхароў в. Хатынь.

Надзвычайны інтарэс выклікаюць пратаколы допытаў, якія ў 1960-я–1980-я гады следчым аддзелам КДБ пры СМ БССР вяліся ў дачыненні, з аднаго боку, да сведак Хатынскай трагедыі, а з другога – катаў мірных жыхароў в. Казыры і в. Хатынь. Пачынаецца матэрыял паказаннямі І. І. Камінскага, увекавечанага ў вобразе Няскоранага чалавека ў мемарыяльным комплексе Хатынь. Паводле дакумента, “Хатынь была спалена нямецкімі карнымі войскамі” (с. 34). У ходзе адказаў на пытанні следчага І. І. Камінскі неаднаразова ўказвае на той факт, што “немцаў тады ў в. Хатынь было мала, а астатнія гаварылі, якіх я бачыў у сваім доме, на вуліцы і каля згаданага хлява, на рускай і ўкраінскай мовах” (с. 35). Карнікі палілі хлеў і расстрэльвалі ў ім людзей гадзін у 5–6 дня. Цалкам дагарала Хатынь вечарам 22 сакавіка 1943 года. На другім допыце, праведзеным 2 лютага 1961 г., І. І. Камінскі ў прысутнасці следчага і сведак правёў лакалізацыю падзей на мясцовасці, указаў на месца-знаходжанне вясковых хат і хлява, у якім былі расстраляны і спалены мірныя жыхары, зрабіўшы схематычны план былой в. Хатынь і яе ваколіц (с. 37). Сярод іншых дакументаў прыведзены пратаколы допытаў непасрэдных сведак трагедыі ў в. Хатынь – В. А. Яскевіча, А. І. Бараноўскага, В. П. і А. П. Жэлабковічаў – былых хатынскіх хлапчукоў, якія цудам засталіся жывыя.

З успамінаў У. А. Яскевіча, якому на той час было 12 гадоў, вынікае і такі цікавы факт: “адбегшы ад вёскі метраў на 300 у напрамку в. Мокрусь, я схваўся ў яму, дзе раней захоўвалі бульбу. Праз некаторы час да ямы падышлі 2 немцы. Ubачыўшы мяне, адзін немец наставіў аўтамат і хацеў страляць. Аднак пагаварыўшы паміж сабой на нямецкай мове, яны пакінулі мяне і пайшлі” (с. 43). З паказанняў Віктара Жэлабковіча, якія ён даваў у чэрвені 1986 г., складваецца наступная карціна падзей у в. Хатынь 22 сакавіка 1943 г.: партызаны часта наведваліся ў вёску з мэтай папаўнення запасаў харчавання і адпачынку (с. 46). Старэйшы брат Віктара Аляксандр згадвае наступнае: “Раніцай 22 сакавіка партызаны, якія напярэдадні прыйшлі ў вёску і пераначавалі ў ёй, пайшлі на аперацыю ў бок шашы Плешчаніцы – Лагойск. Сам я з’яўляўся правадніком у партызан. Не даходзячы да шашы партызаны пакінулі групу рэзерву, разам з якой застаўся. Як пры вяртанні з

задання гаварылі партызаны, яны падарвалі на шашы дзве грузавыя і адну легкавую аўтамашыны. Прыкладна да абеду праваднік разам з партызанамі вярнуўся ў вёску і лёг спаць. Прачнуўся ад шуму. Мама казалася, што на вёску наступаюць нямецкія карнікі, таму выправіла яго верхам на кані ў лес, адкуль Аляксандр паехаў у в. Замосце да цёткі. Там хлапчук убывыў клубы чорнага дыму над Хатынню” (с. 53).

Упершыню чытач можа самастойна пазнаёміцца з матэрыяламі рубрыкі “Паказанні катаў”, сярод якіх служачых 118-га паліцэйскага батальёна (с. 77–126). Зазначым, што сярод матэрыялаў сустракаюцца пратаколы сведак, абвінавачаных і падсудных. Падрабязнае знаёмства з дакументальнымі звесткамі дае чытачу магчымасць для самастойнага рэканструявання практычна ўсіх падзей, якія на працягу панядзелка 22 сакавіка 1943 г. разгортваліся ў бліжэйшых ваколіцах і ў самой в. Хатынь. Агульная карціна аб злачынай дзейнасці карнікаў 118-га паліцэйскага батальёна вынікае з матэрыялаў судовага пасяджэння Ваеннага трыбунала КБВА, што праходзіў у Мінску 13 мая 1975 г., калі адбыліся слуханні паказанняў аднаго з падсудных – былога камандзіра першага ўзвода 1-й роты 118-га паліцэйскага батальёна Мялешкі (с. 122–124). Як відавочна гібелі алімпійскага чэмпіёна па штурханні ядра 1936 г. гаўптмана Вельке, які служыў камандзірам першай роты, Мялешка выказаў думку аб тым, што “вёску Хатынь спалілі ў якасці адплаты за забойства партызанамі немца капітана Вельке” (с. 124). Як вынікае з апублікаваных дакументаў, 2 сакавіка 1943 г. начальнікам паліцыі і СД Беларусі Штраухам быў аддадзены загад аб карнай аперацыі “Дзірлевангер”. Карнаму батальёну давалася спецыяльная група СД пад кіраўніцтвам гаўптштурмфюрара СС Вільке ў складзе некалькіх чалавек з легкавой і грузавой аўтамашынамі, штатным узбраеннем (с. 25). Гібель шэфа роты Вельке адбылася на вачах Мялешкі, які ехаў з кулямётчыкам Шнайдэрам (з фольксдойчэ) і шафёрам у легкавой аўтамашыне, а астатнія паліцэйскія – ззаду на трох грузавіках. Велька займаў месца побач з шафёрам. Мэтай паездкі было правядзенне работ па аднаўленні лініі тэлефоннай сувязі, парушанай партызанамі. Вельке быў забіты не адразу. Спачатку ён быў паранены ў правую руку, але спрабаваў дастаць пісталет з кабуры, чаго так і не змог зрабіць. Потым ён пабег па адкрытым месцы, дзе яго напаткала другая куля (с. 122). Усяго на Хатынь наступалі 150–160 паліцэйскіх 118-га паліцэйскага батальёна і 100 эсэсаўцаў з батальёна “Дзірлевангер”. Па вёсцы Хатынь і партызанах, якія беглі, вёўся моцны агонь з усіх відаў зброі, у тым ліку станкавых і ручных кулямётаў, мінамётаў. На допыце Мялешка адзначаў, што расправа над в. Хатынь пачалася ў пасляабедзенны час і завяршылася ўвечары (с. 125).

Новыя дакументы, якія прадстаўлены ў рэцэнзуемым зборніку, патрабуюць ад чытача крытычнага падыходу. Для іх поўнага асэнсавання патрэбны час. Вынікае, што без уведзеных дакументаў нельга сказаць праўду пра хатынскую трагедыю. У такім аспекце мы падзяляем думку ваеннага пракурора В. В. Глазкова, які старшынстваваў на пасяджэннях Ваеннага трыбунала КБВА над апошнімі катамі Хатыні ў Мінску ў снежні 1986 г. Ваенны

пракурор падпалкоўнік юстыцыі кіраваўся пры гэтым правілам: “аб мінулым трэба ведаць усю – не палову, не большую частку, а ўсю праўду, якой бы горкай і непрыемнай яна не была” (Глазков В. Хатынь сожгли полицаи // Во славу Родины. 20 ноября 1990 г.).

У другую частку зборніка ўвайшлі 65 дакументаў, якія цалкам адпавядаюць задачы па ўвекавечанні памяці аб ахвярах хатынскай трагедыі. Упершыню ідэя аб манументальным увекавечанні памяці загінуўшых жыхароў в. Хатынь была дакументальна аформлена ў снежні 1965 года. 17 студзеня 1966 г. Прэзідыум ЦК КП Беларусі прымае рашэнне аб ўстанаўленні мемарыяльных знакаў на месцы спаленай вёскі і адкрыцці там філіяла Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны (с. 127).

З першых дзён праектавання і будаўніцтва хатынскага мемарыяла курыраваў першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў. На працягу амаль чатырох гадоў быў пройдзены шлях ад ідэі па стварэнні “помніка-музея” да “мемарыяльнага комплексу”. Як вынікае з дакументаў органаў партыйнага і савецкага кіраўніцтва БССР, паводле пастановы ЦК КПБ “Аб 25-й гадавіне вызвалення Беларускай ССР ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў” ад 3 лютага 1969 г. Мінскаму абкаму КПБ і аблвыканкаму даручалася да 20 чэрвеня б. г. закончыць узвядзенне другой чаргі мемарыяльнага комплексу ў вёсцы Хатынь, у аснову якога былі пакладзены ідэі архітэктараў Ю. М. Градава, В. П. Занковіча і Л. М. Левіна (с. 147). Пастановай Савета Міністраў БССР № 77 “Аб узвядзенні другой чаргі мемарыяльнага комплексу памятна-музея ў в. Хатынь Лагойскага раёна”. У рамках выканання прынятых рашэнняў спачатку ствараецца асобны помнік “Могілкі неадроджаных вёсак”. На іх пахаваны ўрны з зямлёй 185 вёсак Беларусі, якія раздзялілі лёс Хатыні. 186-й неадроджанай вёскай з’яўляецца сама Хатынь. Іншыя 433 беларускія вёскі, якія перажылі трагедыю Хатыні, але пасля вайны былі адноўлены і працягнулі жыццё, увекавечаныя на “Сімвалічным дрэве жыцця”.

Месцы масавага вынішчэння людзей у Беларусі ў перыяд германскай акупацыі былі ўвекавечаны ў асобнай “Сцяне Памяці”, 66 ніш якой утрымлівалі назвы канцлагаў і месцаў масавага вынішчэння людзей з указаннем колькасці ахвяр. Завяршальны элемент другой чаргі мемарыяла – “Вечны агонь”. На чорным пастаменце бачны чатыры паглубленні, у трох з якіх растуць бярозкі, якія сімвалізуюць жыццё на беларускай зямлі. Чацвёртай бярозкі няма, як няма і кожнага чацвёртага жыхара Беларусі. У памяць аб кожным чацвёртым, хто быў знішчаны ў гады Вялікай Айчыннай вайны, гарыць у Хатыні Вечны агонь – сімвал неўміручай народнай памяці (с. 164).

З іншых дакументаў бачна, што ў наступныя гады працягваліся работы па ўдасканаленні мемарыяла: удакладняліся спісы спаленых вёсак, месцаў масавага вынішчэння людзей на тэрыторыі Беларусі, вяліся работы па архітэктурна-мастацкім аздабленні асобных элементаў мемарыяла і ўпарадкаванні яго тэрыторыі (с. 226–236).

Да 60-й гадавіны вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў па даручэнні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка праведзена

рэканструкцыя і рэстаўрацыя элементаў мемарыяльнага комплексу “Хатынь”. Яна з’яўлялася часткай шырокамаштабнай кампаніі па аднаўленні гістарычных помнікаў і была паспяхова завершана да 25 чэрвеня 2004 г. (с. 243).

Завяршаецца другая частка новага зборніка “Зваротам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь да суайчыннікаў у сувязі з 79-й гадавінай Хатынскай трагедыі” 22 сакавіка 2022 г. (с. 259).

Хроніка будаўніцтва мемарыяльнага комплексу Хатынь знайшла адлюстраванне таксама ў дзённікавых запісах Л. М. Левіна (с. 260–266), інтэрв’ю Ю. М. Градава (с. 266–267) і ўспамінах В. П. Занковіча (с. 267–169). У заключнай частцы чытач сустрэне цікавы ілюстрацыйны матэрыял, сабраны ў якасці дадаткаў (с. 271–303). Гэта азначае, што новы зборнік дакументаў і матэрыялаў чакае не толькі свайго зацікаўленага чытача, але і крытычнага даследчыка.

Аб важнасці выкарыстання крытычнага падыходу сведчыць і экспазіцыя новага музея ў Хатыні. Новы ўнікальны музей у Мемарыяльным комплексе “Хатынь”... Што гэта ў кантэксце сучасных канцэпцый мемарыялізацыі і нацыянальнай культуры памяці? Або насамрэч гэта толькі чарговая музейная экспазіцыя на тэму вайны, якая стварае дадатковыя магчымасці для паглыблення ведаў аб генацыдзе мірнага насельніцтва Беларусі, або новая прастора для эмацыянальнага ўздзеяння на наведвальніка, які праз наглядныя і гукавыя эфекты адчуе на сабе боль і жах вайны, усвядоміць маштаб гора, якое прынесла нацысцкая акупацыя жыхарам толькі адной з беларускіх вёсак. Якую ролю выконваюць шэсць залаў музея, кожная з якіх вырашае сваю пазнавальную задачу, пагружаючы наведвальніка ў спалучэнне разрозненых, а не тэматычна знітаных вобразаў, аб’ектаў, фактаў як гісторыі, так і памяці?

Чаму ж насамрэч служыць экспазіцыя першай залы “Дрэва гісторыі”, якая раскрывае гісторыю канфліктаў, пачынаючы з X стагоддзя і даводзячы іх да асабліва крывавага XX стагоддзя, у той час як экскурсант мэтанакіравана прыехаў на месца трагедыі хатынцаў 22 сакавіка 1943 года? Другая зала “Пачатак вайны” пагружае наведвальніка ў атмасферу пачатку Вялікай Айчыннай вайны, але не паказвае пры гэтым рэлігійны, нацыянальны, прафесійны склад жыхароў вёскі Хатынь як напярэдадні, так і ў першыя дні ваеннага ліхалецця. Наступная зала “Акупацыя” раскрывае тэму акупацыі, лагераў смерці, масавых расстрэлаў і выжывання мірнага насельніцтва на захопленай тэрыторыі Беларусі, аднак пакідае экскурсантаў без гістарычных звестак аб саміх жыхарах вёскі Хатынь, іх колькасным удзеле ў Чырвонай арміі ці партызанскім руху, а галоўнае – не знаёміць наведвальніка са стратэгіямі выжывання жыхароў адной з мірных беларускіх вёсак. Чацвёртая зала “Спаленыя вёскі” прысвечана вёскам, знішчаным за гады вайны ў ходзе шматлікіх карных акцый супраць мірнага насельніцтва. У цэнтры залы знаходзіцца карта Беларусі, дзе чырвонымі вугалькамі тлеюць 216 спаленых вёсак, якія раздзялілі лёс Хатыні: а ці даведаецца экскурсант аб трагедыі беларускіх вёсак у нацыянальным вымярэнні, ці ўбачыць колькасць “сясцёр Хатыні”

ў дачыненні да кожнага раёна і воблаці, ці даведаецца пра агульную лічбу тых, хто быў спалены разам са сваімі вёскамі? Пятая зала “Ідзі і глядзі” перадае тэму памяці, увасобленай у назвах населеных пунктаў, якія пацярпелі ад захопнікаў, аднак не прадстаўленых у колькасці людскіх ахвяр, панесеных у кожным з гэтых месцаў трагедыі беларускага народа. Аднак і тут наведвальнік не пачуе, не ўбачыць і не знойдзе адказу на пытанні аб агульнай колькасці мірнага насельніцтва, знішчанага за гады вайны на акупаванай тэрыторыі Лагойскага раёна, Мінскай вобласці, рэспублікі ў выніку правядзення карных акцый супраць партызан. Па кім званіць звон на белай столі?.. Ці даведваецца наведвальнік у ходзе экскурсіі і ці зразумее, што галоўнай застаецца памяць не столькі пра колькасць спаленых вёсак, разбураных ці пацярпелых збудаванняў, колькі пра маштабы людскіх трагедый у кожным з гэтых 216 месцаў. Заключная зала “Памяць” дэманструе асобныя гістарычныя рэлікты, якія не толькі перадаюць трагедыю вайны, але і служаць справе захавання памяці аб гісторыі стварэння мемарыяльнага ансамбля “Хатынь”, у той час як памяць пра хатынцаў адсоўваецца на задні план, асабліва ў вымярэнні асноўных сацыяльных груп самой вёскі, іх роду заняткаў, узросту, палавога складу, веравызнанняў, прафесійных інтарэсаў і інш. [3, с. 6–7]. Інакш кажучы, ці будзе ў новай музейнай экспазіцыі надалей спрыяць захаванню трывалай памяці ў розных груп наведвальнікаў стварэнне штучных, а не гістарычных вобразаў? І ў выніку ці не прывядзе гэта да падмены памяці аб трагедыі хатынцаў памяццю толькі пра лічбавую статыстыку вайны.

У практычным плане перад кожным наведвальнікам Мемарыяльнага комплексу “Хатынь” стаіць вельмі няпростая задача: або пазнаёміцца з новай экспазіцыяй, адкрытай на ўваходзе ў комплекс, пасля чаго прайсці па прасторы памяці на гістарычным месцы спаленай вёскі Хатынь. Або аддаць перавагу адной з гэтых прастор памяці? Да ўсяго ў наведвальніка ўзнікаюць пытанні, сярод якіх галоўнае пра тое, як жа суадносяцца гэтыя прасторы памяці. Ці думалі стваральнікі новага музея аб важнасці спалучэння канцэпцый мемарыялізацыі новай экспазіцыі і існуючага месца памяці? Наколькі яны служаць галоўнай мэце – захаванню памяці пра ахвяр хатынскай трагедыі, увекавечанню кожнага з тых, хто загінуў у час карнай акцыі супраць мірных жыхароў вёскі Хатынь 22 сакавіка 1943 года? Гэтыя і іншыя пытанні паўстаюць не толькі ў наведвальнікаў, але і экскурсаводаў. Адным з цэнтральных пытанняў тут нам бачыцца наступнае: ці стане новы музей “жывым сэрцам памяці” [10] у існуючай нацыянальнай святыні беларускага народа? Пошук адэкватных адказаў на пастаўленыя пытанні, прычым абгрунтаваных гістарычнымі дакументамі і практычным досведам, на сёння адна з важных задач па захаванні памяці аб трагедыі беларускага народа ў гады вайны.

У якасці аднаго з варыянтаў такога адказу звернемся да вопыту мемарыялізацыі трагедыі спаленай вёскі Хатынь у канцы 1960-х гадоў. Мажліва назапашаны тады досвед можа дапамагчы наведвальніку вызначыць аснову надзвычай вялікага інтарэсу ў дачыненні да сусветна вядомага месца памяці

пад назвай спаленай вёскі Хатынь, ператварыць гэтыя месцы ў новую прастору калектыўнай памяці і не будзе садзейнічаць яе трансфармацыі ў штучныя вобразы вайны?

Звернемся да філасофскай канцэпцыі памяці, замацаванай у архітэктурна-скульптурных вобразах на месцы спаленай вёскі Хатынь і побач з ёй. У якасці адказу працытуем адно з выказванняў архітэктара Л. М. Левіна. Шукаючы агульную ідэю стварэння кампазіцыі помніка, ён адзначаў: “Мы разам з Юрыем Градавым і Валянцінам Занковічам сядзелі і думалі, філасофствавалі, малявалі. Кожная ідэя прымалася і складвалася ў агульную скарбонку. Гэты працэс цяжка апісаць. Мы паставілі перад сабой задачу паказаць трагедыю беларускай вёскі, перанесці нашы адчуванні, пачуцці так, як гэта не было зроблена раней” [12, с. 5]. Пры гэтым ведаючы гісторыю ўзнікнення гэтага месца памяці архітэктарамі агучвалася думка пра тое, што Хатыні магло і не быць [13, с. 32].

Разважаючы пра трагедыю Хатыні і хатынцаў, Л. М. Левін неаднаразова паўтараў, што адзін з галоўных успамінаў яго жыцця – асабістая сустрэча з Юсіфам Юсіфавічам Камінскім у Хатыні вясной 1967 г., калі ў памяці архітэктара пачаў складвацца вобраз пра трагедыю вёскі, яе жыхароў, кожнага хатынца. Менавіта тады была сфарміравана ідэя агульнай кампазіцыі – паказаць усю вёску, вуліцы, кожны дом, месца, дзе жыхары Хатыні былі спалена, і месца, дзе іх пахавалі. На думку Л. М. Левіна, вельмі важнай была ідэя зрубаў з комінамі. Ідэя не новая, але архітэктары ўбачылі яе па-іншаму, зрабілі падсечаную вертыкаль коміна, якая гаварыла, што дом быў знішчаны, спалены. Пра гэта казалі і расчыненыя веснічкі. Як вядома, у беларускіх вёсках людзі раней не закрывалі дамы, не вешалі замкоў, таму веснічкі расчынены... Але прыйшлі тыя, хто ўварваўся ў гэтыя дамы [12, с. 5].

Як успаміналі Ю. М. Градаў і Л. М. Левін, асаблівае хваляванне выклікала ідэя званоў на комінах, якія павінны былі “размаўляць” з кожным наведвальнікам, каб чалавек пачуў голас і загінуўшых, і голас сваёй душы. Паводле слоў Ю. М. Градава, архітэктары шукалі альтэрнатыву званам, але на той час знайсці яе не змаглі [14]. Таму званы сталі тым сродкам, праз які атрымалася ажывіць Хатынь, стварыць яе гукавы вобраз, асабліва кранальны і памятны для кожнага наведвальніка.

Наступным важным аб’ектам помніка в. Хатынь павінен быў стаць сімвалічны абпалены дах, які планавалася ўзняць на месцы гумна. Насупраць яго, на месцы брацкай магілы жыхароў Хатыні ўздымаецца сімвалічны Вянок памяці: на адным баку белага мармуровага Вянка памяці былі змешчаны словы сімвалічнага звароту загінуўшых хатынцаў да нашчадкаў, на адваротным – адказ нашчадкаў хатынцам.

Як пісаў у аўтабіяграфічнай аповесці Л. М. Левін, скульптура старога з хлопчыкам на руках – гэты збіральны вобраз няскоранага чалавека, які ў намаляваных эскізах прыкметна адрозніваўся ад таго, як зрабіў скульптар С. І. Селіханаў [11]. З пад яго рук Няскораны чалавек выйшаў крыху іншым, але менавіта ён выдатна перадаваў ідэю трагедыі, канцэптuallyна замыкаў прастору трагедыі і памяці.

Адкрыццё мемарыяльнага ансамбля “Хатынь” адбылося 26 снежня 1968 г. напярэдадні 50-годдзя БССР. Тады ж першы намеснік старшыні Савета міністраў СССР К. Т. Мазураў прапанаваў надаць мемарыялу больш вобразнае гучанне – праз ідэю адной вёскі паказаць трагедыю ўсяго беларускага народа. Як лічыць Ю. М. Градаў, так у ансамблі, не парушаючы яго гармоніі, з’яўляюцца сімвалічныя могілкі беларускіх вёсак, вечны агонь з трыма бярозкамі ў памяць аб тых, хто загінуў у вайне [14]. Але галоўным у гэтай справе з’явіўся наўмысны адыход аўтараў ад агульнапрынятых на той час архітэктурных рашэнняў на карысць выкарыстання простае мовы архітэктурны і скульптурнай пластыкі ў перадачы гістарычных артэфактаў самой вёскі Хатынь. Як адзначаў Ю. М. Градаў, мы нічога не змянялі ў “помніку-дакуменце”. Прататыпам для скульптуры “Няскоранага чалавека” з паміраючым сынам на руках стаў Іосіф Камінскі, які цудам выжыў. Там, дзе праходзілі вясковыя вуліцы, захавалі дарожкі-падыходы, там, дзе стаялі 26 хат, паставілі вянцы зрубаў с пячнымі комінамі, дзе была адрына, у якой зажыва згарэлі жыхары вёскі, паставілі абрынуты дах. Проста прымусілі загаварыць кожны гістарычны элемент мовай блізкага і зразумелага ўсім наведвальнікам вобраза. Дах спецыяльна зрабілі масіўны, каб перадаць абрынутую на краіну бяду. Веснічкі пакінулі адкрытымі ў знак гасціннасці беларусаў. Пячныя вертыкалі завяршылі званамі [15, с. 266].

Тады Л. М. Левін успамінаў, што аўтары адкрытага ў 1968 г. мемарыяльнага ансамбля “Хатынь” доўга думалі, перш чым вырашылі пачаць ствараць другую чаргу мемарыяльнага комплексу. Узнікла ідэя зрабіць могілкі вёсак, спаленых цалкам, якія паўтарылі трагічны лёс Хатыні. Апроч таго, нарадзілася ідэя 433 вёсак, якія былі знішчаны, аднак адраділіся пасля пажару вайны.

Архітэктару прыйшла ідэя паказаць наглядна бясконцую сцяну ахвяр, прысвечаную ахвярам месцаў масавага знішчэння мірнага насельніцтва і ваеннапалонных у Беларусі. Гэты вобраз быў выкананы ў выглядзе Сцяны Жалобы, Сцяны Памяці даўжынёй у 9 800 см, дзе былі зроблены 66 ніш памяці аб дзіцячых лагерах смерці, лагерах смерці ваеннапалонных, месцах масавага знішчэння беларускіх грамадзян, вёсак, населеных пунктаў, гарадоў.

Аднак цэнтральнай у гэтым праекце была ідэя Вечнага агню Хатыні. На думку Л. М. Левіна, неабходна было згадаць кожнага чацвёртага жыхара Беларусі, які загінуў падчас Вялікай Айчыннай вайны. Архітэктары шукалі арыгінальнае рашэнне. Таму з’явілася ідэя паказаць гэта на чорнай пліце з чатырма адтулінамі. У трох з іх – будуць беларускія бярозкі, тры жыцці, якія захаваліся нават ва ўмовах германскай акупацыі Беларусі. А ў чацвёртай, праз разарваная краты, агонь – агонь Вечнай памяці, кожнаму чацвёртаму, які загінуў. Успамінаючы пра гэты момант, Л. М. Левін адзначае, што на этапе падрыхтоўкі П. М. Машэраў наведваў майстэрню, дзе яму першапачаткова быў прапанаваны макет традыцыйнага “Вечнага агню”. Тагачасны першы сакратар паглядзеў макет, паслухаў тлумачэнні, а потым сказаў: «Тое, што зрабілі вы, мог зрабіць і я. Не веру. Проста не веру, што ў вас няма

арыгінальнага рашэння “Вечнага агню”, “Вечнага агню Хатыні”. І мы паказалі наш праект. Тры бярозкі і “Вечны агонь”. Машэраў маўчаў. Усе прысутныя маўчалі. А потым Пётр Міронавіч сказаў: “Вось тое, што трэба. Тое, менавіта тое. Думаю, што вы знайшлі вобраз, які стане сімвалам Беларусі. Сімвалам нашых страт і нашага жыцця» [8, с. 8]. Так няпроста нараджалася ідэя вечнага агню Хатыні, які пасля яго адкрыцця стаў адным з сімвалаў трагедыі Беларусі, сімвалам страт і подзвігу беларускага народа. На думку Л. М. Левіна, «з завяршэннем тэмы “Вечнага агню” стварэнне ідэі мемарыяльнага комплексу “Хатынь”, якая адлюстроўвала трагедыю беларускага народа, была цалкам завершана. Вечны агонь Хатыні стаў сімвалам трагедыі беларускага народа» [12, с. 8].

На думку Л. М. Левіна, адкрыты летам 1969 г. мемарыяльны комплекс “Хатынь” стаў Народным Храмам Памяці. У ім удалося праз трагедыю Хатыні перадаць трагедыю ўсяго беларускага народа. Больш таго, у кожным архітэктурным вобразе ўвасоблены ўвесь той жах, той боль, тое гора беларускага народа, што прыйшлося яму перажыць на працягу трох гадоў германскай акупацыі Беларусі 1941–1944 гадоў.

Кажучы пра Хатынь, Л. М. Левін адзначае, што яна стала ўвасабляць Беларусь. Так, прэзідэнт ЗША Рычард Ніксан пасля візіту ў Мінск у 1974 годзе сказаў, што для яго Беларусь – гэта мемарыяльны комплекс “Хатынь”, вакальны ансамбль “Песняры” і алімпійская чэмпіёнка па спартыўнай гімнастыцы Вольга Корбут [Там жа, с. 8]. У сваім інтэрв’ю архітэктар зрабіў вельмі важную выснову аб тым, што калі гаварыць пра памяць, пра трагедыю беларускага народа, пра народнае гора, то менавіта ў Хатыні быў створаны своеасаблівы Дом памяці, які трымаецца на чатырох вуглах – Хатынь, Трасцянец, Курапаты і Яма. Знакаміты майстар перакананы, што неабходна захоўваць памяць пра трагедыю беларускага народа. І ў ёй Хатынь адлюстроўвае душу нашага народа, будзе заставацца Храмам, беларускім храмам памяці пад адкрытым небам, Народным Храмам Памяці.

Сярод архітэктурных рашэнняў, вядомых у той час, згадваўся і “Музей зверстваў фашызму”. Як успамінаў В. П. Занковіч, дзе быць гэтаму музею як не ў Хатыні. Згодна з задумай Музей сустракае ўсіх, хто прыехаў у Хатынь пакланіцца ахвярам нацызму, і праводзіць усіх з воклічам – ПОМНІ!!! Менавіта таму важна яго размясціць пры ўваходзе ў ансамбль і на выхадзе з яго. І менавіта дах адрыны, у якой спальвалі хатынцаў, павінен уздыбіцца над “Музеем зверстваў фашызму” як зварот з клічнікам да ўсяго чалавецтва: “Не! Не! Не!” [16, с. 269].

Пастаўленыя сёлета ўвесну пытанні чакаюць сваіх адказаў. Калі разглядаць памяць як мадэль сённяшняга жыцця, як пра гэта пісаў французскі даследчык П’ер Нора яшчэ ў мінулым стагоддзі, тады яе носбітамі павінны выступаць людзі, якія не дазваляць ёй знікнуць на прасторах гісторыі і захоўваюць гістарычную памяць пра Вялікую Айчынную вайну ў сучасным і будучых пакаленнях.

ЛІТАРАТУРА

1. *Канюта, В.* Пасля мітыngu-рэквіема, прысвечанага 80-годдзю трагедыі ў Хатыні, Аляксандр Лукашэнка адказаў на пытанні журналістаў / В. Канюта // Звязда. – 2023. – 23 сак. – С. 2–3.
2. *Канонович, Е.* Место силы белорусского народа / Е. Канонович, Д. Умпирович // СБ. Беларусь сегодня. – 2023. – 23 марта. – С. 2–3.
3. *Горбатенко, И.* Чтобы сердце рвало / И. Горбатенко // СБ. Беларусь сегодня. – 2023. – 23 марта. – С. 6–7.
4. Хатынская трагедия. Документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : Издатель Р. М. Цымберов, 2023. – 342 с.
5. Хатынь. Трагедия и память : документы и материалы / сост. В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2009. – 272 с.
6. Хатынь. Трагедия и память : документа и материалы / сост. В. И. Адамушко [и др.] ; предисл.: Н. В. Кириллова, В. Д. Селеменев, В. В. Скалабан. – 2-е изд., перераб. – Минск : НАРБ, 2014. – 272 с.
7. Убийцы Хатыни: 118-й украинский батальон охранной полиции в Белоруссии, 1943–1944 гг. Сборник документов / сост.: И. А. Валаханович, А. Р. Дюков, Н. В. Кириллова, В. Д. Селеменев. – М. : Пятый Рим ; Фонд «Историческая память», 2018. – 480 с.
8. *Канюта, В.* Генпракурор інфармуе Нацыянальны сход... / В. Канюта // Звязда. – 2023. – 23 лют. – С. 1–2.
9. *Глазков, В. В.* Не хочу, чтобы тайны Хатыни ушли вместе со мной / В. В. Глазков [Электронны рэсурс]. – Рэжым допуску: <https://sputnik.by/20200316/1023834943.html>. – Дата допуску: 09.09.2023.
10. *Нора, П.* Проблематика мест памяти / П. Нора [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://mipt.ru/education/chair/philosophy/upload/бес/nora1-arph7asf0ow.pdf>. – Дата доступу: 09.09.2023.
11. *Левин, Л. М.* Хатынь : автобиографическая повесть / Л. Левин. – Минск : Асобны Дах, 2005. – 280 с.
12. Народны Храм Памяці. Інтэрв’ю намесніка галоўнага рэдактара “Беларускага гістарычнага часопіса” Максіма Гальпяровіча з архітэктарам Леанідам Мендэлевічам Левіным // БГЧ. – 2009. – № 7. – С. 3–9.
13. *Левин, Л.* «Хатыни могло не быть» / Л. Левин // Женский журнал. – 2009. – № 5. – С. 32–35.
14. *Градов, Ю. М.* Память в камне [Электронны рэсурс] / Ю. М. Градов. – 2018. – Рэжым доступу: <https://www.sb.by/articles/pamyat-v-kamne.html>. – Дата доступу: 09.09.2023.
15. Из интервью с Ю. М. Градовым от 21 марта 2019 г. // Хатынская трагедия. Документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : Издатель Р. М. Цымберов, 2023. – С. 266–267.
16. Из воспоминаний В. П. Занковича // Хатынская трагедия. Документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : Издатель Р. М. Цымберов, 2023. – С. 267–269.